

4. Толанинг калавадан чиқиш фоизи бўйича.

$$85,7X_1 + 84,2X_2 + 85,1X_3 + 83,4X_4 \leq 86$$

5. Ўзгарувчиларнинг манфий бўлмаслик шарти.

$$X_1, X_2, X_3, X_4 \geq 0$$

Юқорида келтирилган иқтисодий математик модел симплекс усули алгоритми билан сунъий базис киритиш усули ёрдамида ечилганда, 1 т тола аралашмаси минимал қиймати 21,9 млн. сўм бўлиб у қуйидаги векторларга мос келади.

$$X = (X_1; X_2; X_3; X_4) = (0,4198; 0,5313; 0; 0,0489).$$

Якуний қисм.

Юқоридаги таҳлил ва мулоҳазалардан келиб чиқиб, қуйидаги хулосаларни қилишимиз мумкин:

– юқорида келтирилган таҳлил натижаларига кўра, агарда тола аралашмаси таркибида 1-чи навли пахта толасидан 41,98 %, 2-чи навлидан 53,13 %, 4-чи навлидан 4,89 % иштирок этса, минимал қийматга эга бўлиб, 1 т тола аралашмаси учун 21,9 млн. сўмга тенг. Бу эса, “Ўзтекс Ташкент” кўшма корхонаси кўрсаткичи-

га нисбатан 2,24 млн. сўмга кам, бошқача айтганимизда аралашма қийматини 10 %га пасайтиришга эришилади;

– ишлаб чиқариш дастурини оптималлаш масалалари бўйича математик ифодалар тузаётганда, ечиладиган масаланинг асосий мақсади аниқ бўлиши, миқдорий ўлчамларга эга бўлиши, масаланинг ечилиши шартлари, масаланинг мақсадини ифодаловчи кўрсаткичлар билан миқдорий боғланишда бўлиши алоҳида аҳамият касб этади;

– ишлаб чиқариш дастурини оптималлаш масалаларида масаланинг мақсадини ифодаловчи мезон кўрсаткичлари сифатида, ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ҳажмини натура ва қиймат кўрсаткичларида ошириш, меҳнат унумдорлигини юксалтириш, ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархини камайтириш, маҳсулотни сотишдан олинадиган фойдани кўпайтириш, ишлаб чиқариш дастурини бажариш учун сарф бўладиган хом ашёларнинг ёки меҳнат миқдорини камайтириш, корхоналарнинг самарадорлик даражасини юксалтириш каби иқтисодий кўрсаткичларни қабул қилиш керак.

Манба ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 16.09.2019 йилдаги “Енгил саноатни янада ривожлантириш ва тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4453-сон Қарори.
2. Каримова Д.А. Развитие швейного производства в условиях многоукладной экономики (на материалах Республики Узбекистан): Автореф. дисс. канд. экон. наук. –Т.: ТГТУ, 2002. –20 с.
3. Болтабоев М.Р. Тўқимачилик саноатида маркетинг стратегияси. Монография –Т.: ФАН, 2004. –223 б.
4. Бекмуродов А.Ш., Янг Сон Бе. Стратегия развития текстильной промышленности Узбекистана: Кластерный подход. Монография. –Т.: ТГЭУ, 2006. –112 с.
5. Тиллаходжаев М.А. Экономические проблемы развития хлопкоочистительной промышленности в условиях рыночной экономики: Монография. –Т.: Фан ва технология, 2009. –212 с.
6. Юлдашев С.Н. Акциядорлик жамиятларида давлат мулкни бошқариш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш йўллари (“Ўзбекенгилсаноат” ДАК мисолида): Иқтисод фанлари номзоди... дис. –Т.: ТДИУ, 2010. –167 б.
7. Остонакулова Г.М. Ипакчилик тармоғини ривожланишининг маркетинг стратегияси (Ўзбекистон Республикаси мисолида): Иқтисод фанлари номзоди... дис. –Т.: ТДИУ, 2010. –147 б.
8. Насырходжаева Д.С. Формирование стратегии развития промышленных предприятий на отраслевых рынках: Автореф. дисс. докт. экон. наук, –Т.: АН РУз Институт экономики, 2011. –47 с.
9. Yo'ldoshev N., Yusupov S., Zaxidov G'. Menejment asoslari va biznes reja. Darslik. –Т.: “Fan va texnologiya”, 2016, -244 b.
10. S.Sh.Yusupov. O'zbekiston to'qimachilik sanoati raqobatbardoshligini oshirishning innovatsion strategiyalari. Monografiya. –Т.: “Lesson press”, 2020, 219 bet.
11. “Ўзтўқимачиликсаноат” уюшмаси йиллик ҳисоботлари. 2017-2020 йй.

ОЗИҚ-ОВҚАТ САВДОСИ КОРХОНАЛАРИДА ХИЗМАТЛАРНИ ДИВЕРСИФИКАЦИЯЛАШНИНГ МОҲИЯТИ ВА МУАММОЛАРИ

Суюнов Жалолiddин Ўктам ўғли – СамИСИ таяч докторанти

Аннотация: Мақолада мамлакатимизда таркибий ўзгаришлар ва иқтисодий диверсификация қилиш жараёнининг давом эттирилиши барқарор ва мутаносиб иқтисодий ўсишни таъминлаш, миллий иқтисодийимиз рақобатбардошлигини ошириш ҳамда жадал тараққиётга эришининг муҳим омил эканлиги, озиқ-овқат савдоси корхоналарида диверсификациялашнинг моҳияти, озиқ-овқат савдоси корхоналарида хизматлари мақсадли бозорни ўзлаштиришнинг «хизмат-бозор» матрицаси ва муаммолари ҳамда, бир қатор муаммоларни ҳал этиш хусусида таклифлар тақдим этилган.

Калит сўзлар: озиқ-овқат савдоси, диверсификация, хизматлар соҳаси, модернизациялаш, макроиқтисодий мувозанат, бозор муҳити, кичик бизнес ва тадбиркорлик, бандлик, горизонтал диверсификация, концентрик диверсификация, конгломерат диверсификация, «хизмат-бозор» матрицаси.

ПРИРОДА И ПРОБЛЕМЫ ДИВЕРСИФИКАЦИИ УСЛУГ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ
ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ ТОРГОВЛИ

Суюнов Джалолiddин Уктам угли -
докторант Самаркандского института экономики и сервиса

Аннотация: В статье изложено, продолжение структурных изменений и диверсификация экономики в стране является важным фактором обеспечения устойчивого и сбалансированного экономического роста, повышения конкурентоспособности и успешного развития нашей национальной экономики, важности диверсификации в сфере услуг продуктами-питания, его сущность, матрица «рынок услуг» а также предложения по решению ряда проблем.

Ключевые слова: торговля продуктами-питания, сфера услуг, диверсификация, модернизация, макроэкономический баланс, рыночная среда, малый бизнес и предпринимательство, занятость, горизонтальная диверсификация, концентрическая диверсификация, диверсификация конгломератов, матрица «рынок услуг».

THE NATURE AND PROBLEMS OF DIVERSIFICATION OF SERVICES IN FOOD TRADING
ENTERPRISES

Suyunov Jaloliddin Uktam ugli -
doctoral student of the Samarkand Institute of Economics and Service

Resume: The article states that the continuation of structural changes and diversification of the economy in the country is an important factor in ensuring sustainable and balanced economic growth, increasing the competitiveness and successful development of our national economy, the importance of diversification in the field of food services, its essence, the matrix "services market" as well as suggestions for solving a number of problems.

Key words: food trade, service sector, diversification, modernization, macroeconomic balance, market environment, small business and entrepreneurship, employment, horizontal diversification, concentric diversification, diversification of conglomerates, matrix "services market".

Кириш. Мамлакатда амалга ошириладиган ислохотлар негизда иқтисодий эркинлаштириш, мамлакатни модернизациялаш, макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш эвазига узлуксиз иқтисодий ўсишга эришишдек долзарб вазифа қўйилган. Жамият ҳаётининг барча жабҳаларида эркинлаштириш, таркибий қайта қуриш ва модернизациялашга йўналтирилган туб ислохотлар амалга ошириб келинмоқда. Республикамизда аҳолисининг турмуш даражаси, яшашининг сифат кўрсаткичлари, уларнинг фаровонлиги айнан хизматларга, айнан хизматларга, аниқроғи озиқ-овқат савдоси корхоналарида хизматларининг сифати ва салмоғига боғлиқдир.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Озиқ-овқат савдоси корхоналарида хизматлар субъектлари фаолиятининг иқтисодий табиати ҳамда уларнинг самарадорлигини ошириш муаммолари, самарадорлиги масалалари чет эллик иқтисодчи олимлардан А.М.Фридман[1], Н.М.Ушакова[2], К.А.Раицкий[3], К.В.Пиваваров[4], В.Г.Бычков[5], Т.В.Емельянова[6], ва бошқалар томонидан тадқиқ қилинган. Мустақиллик йилларида мамлакатимиз олимлари томонидан ҳам хизмат кўрсатиш соҳаси самарадорлигини ошириш бўйича қатор илмий изланишлар олиб борилди.

Хусусан, Ғ.Ҳ.Қудратов[7], М.Пардаев[9], И.Иватов[10], М.М.Мухаммедов[11], Б.Сафаров[12], И.С.Тухлиев[13], Д.Ҳ.Асланова[14], Ё.А.Абдуллаев[15], Н.Йўлдашев[16], Б.А.Абдука-

римовлар[17]нинг бу борада олиб борган тадқиқотларини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Лекин илмий адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, озиқ-овқат савдоси корхоналарида хизматларни диверсификацияси ва соҳа субъектларида самарадорликни оширишнинг ташкилий-иқтисодий механизмларини такомиллаштириш масалалари миллий хусусиятларимиздан келиб чиққан ҳолда, тўлиқ тадқиқ этилмаган.

Тадқиқот методологияси. Озиқ-овқат савдоси корхоналарида хизматларни диверсификациялаш ва самарадорлигини ошириш йўллари билан боғлиқ тадқиқот жараёнида статистика ва иқтисодий таҳлилнинг қиёслаш, гуруҳлаш, каби усулларида ҳамда индукция ва дедукция, анализ ва синтез, монографик, тизимли ёндашув, илмий абстракция, мантикий ёндашув каби усул ва услублардан фойдаланилди.

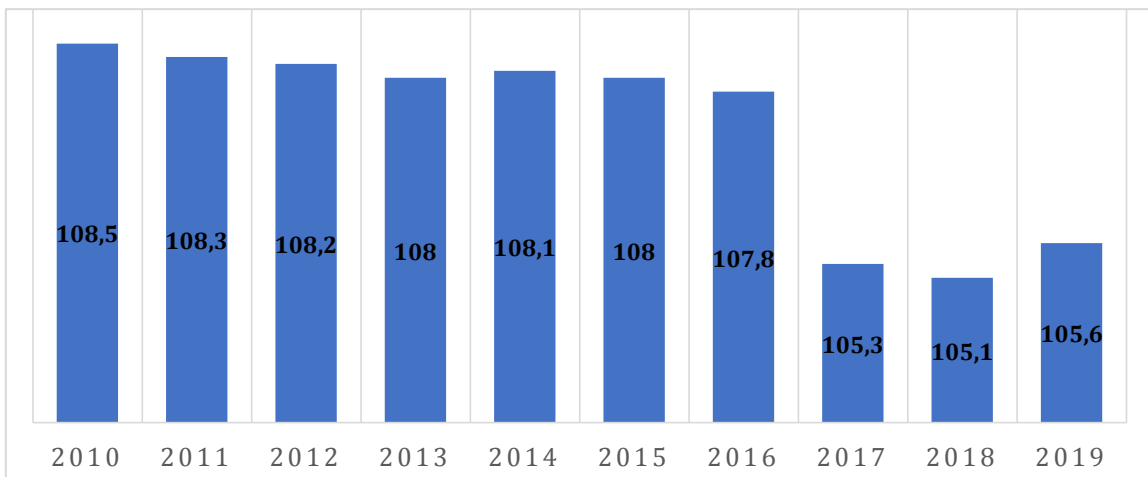
Таҳлил ва натижалар. Миллий иқтисодиётнинг барча тармоқлари ва соҳалари ялпи ички маҳсулотни яратишдаги иштирокига кўра моддий ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларига ажратилади. Масалан, сиҳатгоҳ, шифохона, болалар муассасаларида умумий овқатланиш хизмат кўрсатиш соҳасига киради. Озиқ-овқат савдоси корхоналарида ялпи ички маҳсулот моддий буюм шаклида яратилади. Бундан ташқари, умумий овқатланиш миллий иқтисодиётда йўналтирилган маблағларнинг тез айланивчанлиги билан дастлабки жамғаришга хизмат қилувчи тармоқлардан бири сифатида бозор ривожланишига хизмат қилади. Бозор иқти-

содиётининг шаклланиши шароитида умумий овқатланишга йўналтирилган маблағларнинг тез айланиши, соҳанинг ривожланишига хизмат қилиши билан бирга миллий иқтисодиётнинг бошқа тармоқларида ҳам бозор муносабатларининг кириб келишига, сингишига хизмат қилади.

Иқтисодиётнинг барча соҳа ва тармоқлари бир-бири билан чамбарчас боғлиқликда ривожланади. Ҳеч бир мамлакат жаҳон ҳамжамиятидан ажралган ҳолда ривожлана олмагани сингари, иқтисодиётнинг айрим тармоқлари ҳам бошқаларидан ажралган ҳолда ривож топмайди. Чунки, тармоқларнинг яхлит бир тизими ягона ташкил этилган бозор инфратузилмасини ташкил этади. Иқтисодиёт тармоқларидан бирининг оқсаши бошқа тармоқларга ҳам салбий таъсир этгани сингари, бир тармоқнинг тез суратларда ривожланиши бошқа тармоқларнинг ривожланишига замин яратади. Масалан, ахборот технологиялари соҳасидаги илмий тараққиёт унинг натижаларини бошқа тармоқларга жалб этилишига, натижада эса тармоқларда механизациялаш, автоматлаштириш, роботлаштириш жараёнларининг ривожланишига олиб келди. Кузатишлар натижасида бир қатор ривожланган мамлакатлар тараққиётининг замирида ўша мамлакаттагина хос айрим тармоқлар

ётишини кўришимиз мумкин. Масалан, Японияда радиоэлектроника соҳаси ривожланиши билан автомобилсозлик, кemasозлик, авиация саноати ва бошқа бир қатор тармоқлар ривожланган бўлса, Голландия ва Дания каби мамлакатларда иқлим шароитидан келиб чиқиб, аграр соҳа ривожлантирилган ва шу билан боғлиқ тармоқлар ривожланишига асос солинган. Миср, Саудия Арабистони ва бошқа мамлакатларнинг иқтисодиёти туризм саноати замирида барпо қилинган.

Шунинг учун биз аввало иқтисодиётнинг барча тармоқларини ривожланишига ундовчи куч бўла оладиган тармоқни топишимиз ва айнан шу тармоқни ривожлантиришга урғу бермоғимиз керак. Бу борада мамлакатимизда Президентимиз раҳбарлигида бир қатор ишлар олиб борилмоқда. Сўнгги йилларда сервис ва хизмат кўрсатиш соҳасига эътиборнинг кучайиши айнан шу соҳани иқтисодий тараққиёт «локомотив»ига айлантиришга қаратилган десак хато бўлмайди. Чунки сервис ва хизмат кўрсатиш соҳаси кириб бормаган тармоқ ҳам, унинг иштирокисиз ривожланиши мумкин бўлган фаолият ҳам йўқ. Айнан сервис ва хизмат кўрсатиш соҳасида озиқ-овқат савдоси етакчи ҳисобланади.

1-расм. Ўзбекистонда 2010-2019 йй. ЯИМ ўсиш суръати

Хусусан, 2019 йилда ялпи ички маҳсулотнинг ўсиш суръати 5,6 фоизни ташкил этди, саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш 6,6 фоизга, экспорт 28 фоизга, олтин-валюта захиралари 2,2 миллиард долларга 28,6 миллиард долларни ташкил этди. Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ҳажми 3,7 бараварга ўсди ва 4,2 миллиард долларни ташкил этди, инвестицияларнинг ЯИМдаги улуши 37 фоизга етди. Саноат маҳсулотларининг айрим турларини ишлаб чиқаришда етакчи тармоқларнинг улуши 1-жадвалда келтирилган.

Бундан ташқари, 2019 йилда саноат ишлаб чиқаришни диверсификация қилиш ва истеъмол товарлари ишлаб чиқаришни рағбатлантириш бўйича Давлат дастурининг амалга оширилиши натижасида маҳаллий саноат корхоналари томонидан умумий қиймати 111,5 трлн. сўмни ташкил этди, бу 2018 йилга нисбатан 112,1 %ни ташкил этади. Саноат ишлаб чиқаришининг умумий таркибида истеъмол товарлари ишлаб чиқариш тармоқларининг улуши 33,7 фоизни ташкил этди.

Сааноат маҳсулотини алоҳида олинган турларини ишлаб чиқариш суръатларини ўсиш суръати[21]

Сааноат маҳсулоти	2018 йил	2019 йил	2018 йилга нисбат ўсиш, % ҳисобида
Енгил автомобиллар ишлаб чиқариш, дона.	220 667	271 113	122,9
Юк автомобиллар ишлаб чиқариш, дона.	4 237	5 320	125,6
Дон ва ун ишлаб чиқариш, минг тонна.	1 463,9	1 486,1	101,5
Автомобил двигателларини ишлаб чиқариш, минг дона.	158,8	200,6	126,4
Пахта толасини ишлаб чиқариш, минг тонна.	817,7	476,5	58,3
Ўсимлик ёғини ишлаб чиқариш (тозаланган), минг тонна.	185,1	159,5	86,2
Тамаки маҳсулотларини ишлаб чиқариш, млн. дона.	10 961,0	11 504,0	05,0
Дизел ёнилғисини ишлаб чиқариш, минг. тонн	1 080,8	1 030,5	95,3
Автомобиль бензинини ишлаб чиқариш, минг тонна.	1 147,0	1 025,1	89,4
Тракторлар ишлаб чиқариш, дона.	3 477,0	2 022,0	58,2

Истеъмол товарлари ишлаб чиқаришнинг умумий таркибида озиқ-овқат маҳсулотларининг улуши 32,0 фоизни, ноозиқ-овқат товарлари еса 68 фоизни ташкил этади. Худудий асосда истеъмол товарларини ишлаб чиқаришда айрим тармоқларнинг улуши бўйича Андижон вилояти етакчи ўринни егаллайди - 23,9%, Тошкент шаҳри - 20,7%, Тошкент вилояти - 10,2%, Самарқанд вилояти - 8,6%, Фарғона вилояти - 5,7 %. Мазкур сифат ўзгаришлари, энг аввало, иқтисодиётда сааноат тармоғи улушининг жадал суръатларда ўсиб, сааноат таркибида юқори қўшимча қийматга эга бўлган, рақобатдош маҳсулотлар тайёрлаётган қайта ишлаш тармоқларининг ўрни тобора ортиб бораётгани, янги замонавий корхоналар ташкил этилаётгани, иқтисодиётимизнинг деярли барча тармоқлари модернизасия қилиниб, амалда технологик жиҳатдан янгиланаётгани, истеъмол товарлари ишлаб чиқариш ҳажми ўсиб, уларнинг рақобатдошлиги нафақат ички бозорда, балки ташқи бозорда ҳам тобора ортиб бораётгани орқали намоён бўлмоқда. Бугунги кунда иқтисодиётимизни модернизасия қилиш, техник ва технологик янгилаш, унинг рақобатдошлигини кескин ошириш, экспорт салоҳиятини юксалтиришга қаратилган муҳим устувор лойиҳаларни амалга ошириш бўйича Дастур ишлаб чиқилмоқда. 2019 йил давомида барча молиялаштириш манбалари ҳисобидан инвестицияларни ўзлаштириш ҳажми 220,7 трлн сўмга етказилиб, тасдиқланган йил прогнозига нисбатан 2 баробарга ўсди. Шу ўринда асосий капиталга инвестициялар ҳажми 189,9 трлн сўмни, 2018 йил кўрсаткичларига нисбатан ўсиш темпи эса 1,3 баробарни ташкил этди. Асосий капиталга инвестициялар ҳажмининг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 2018 йилда 30 фоиздан амалдаги 36,2 фоизга қадар ўсди (умумий инвестициялар ҳажмининг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 2019 йил натижалари билан 42,1% ташкил этди). БМТнинг Савдо ва тараққиёт бўйича конференциясининг (ЮНКТАД) ҳисоботида кўра, жаҳон

миқёсида тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ҳажми кетма-кет учинчи йил пасайиб, глобал молиявий инқироздан сўнг дарҳол кузатилган энг паст даражага етди. 2018 йил охирида бу кўрсаткич 19 %га камайди (2017 йилда - 16%).

Бундан ташқари, ривожланаётган мамлакатлар бўйича ЮНКТАДнинг ҳисоботида кўра, тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ҳажмининг ижобий ўсиши Осиёда кузатилиб, унинг ҳажми 5%га ўсди. Шу ўринда Марказий Осиё мамлакатларида хорижий инвестицияларнинг ўсиши ўртача 8-10 %ни ташкил этган бўлса, Ўзбекистон Республикасида бу кўрсаткич 2018 йилнинг шу даврига (2,9 млрд.доллар, шундан асосий капиталга - 1,6 млрд доллар) нисбатан 3,2 баробарни ташкил этди (9,3 млрд доллар, шундан асосий капиталга - 6,6 млрд доллар) ва Марказий Осиё мамлакатлари орасида ўсиш суръатлари бўйича республикамиз етакчиликини таъминлади.

Хорижий инвестицияларни республикага жалб қилиш бўйича асосий хорижий ҳамкорлар сифатида Хитой, Россия ва Германияни эътироф этиш мумкин, шу билан бирга Ўзбекистон иқтисодиётига инвестиция киритадиган давлатлар умумий сони 50 тадан ошди. Натижада йирик инвестор-давлатларнинг умумий жалб қилинаётган тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ва кредитлардаги улуши 34%гача қисқарди.

2018 йил кўрсаткичларига нисбатан тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ва кредитларни жалб қилишнинг фаол ўсиши электротехника маҳсулотларини ишлаб чиқариш (ўсиш - 7,5 баробар), металлургия (ўсиш - 4,6 баробар), тўқимачилик (ўсиш - 2,5 баробар), чарм-пойафзал (ўсиш - 2,1 баробар) ва нефть-газ (ўсиш - 2 баробар) тармоқларида кузатилди. Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ва кредитлар оқимининг ўсиш суръати худудий аҳамиятга эга бўлган лойиҳаларда ҳам мустаҳкамланиб бориб, уларнинг умумий ҳажми 2019 йилда 4,8 млрд долларни (шундан асосий капиталда - 4,2 млрд доллар) ташкил этиб, 2018 йил мос даврига

нисбатан 4 баравар ва 2017 йилга нисбатан 24 баравар кўпайди. Фақат хорижий капитал иштирокида ҳудудларда умумий қиймати 858,5 млн долларга тенг 167 та лойиҳа фойдаланишга топширилди. 2022 йил ва ундан кейинги йилларда тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ва кредитларни фаол жалб қилиш, уларни электр энергетика, ахборот технологиялари, шунингдек мавжуд ҳом ашёни чуқур қайта ишлаш орқали юқори қўшилган қиймат занжирини яратишга қаратилган кимё саноати, электротехника маҳсулотларини ишлаб чиқариш, энгил саноат, қишлоқ хўжалиги ва қурилиш материаллари ишлаб чиқариш каби устувор соҳалардаги лойиҳаларни амалга ошириш орқали уларнинг йўналишларини диверсификация қилиш ишлари давом эттирилади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 9 январдаги ПҚ-4563-сон қарори билан тасдиқланган Инвестиция дастурига мувофиқ 2020 йилда молиялаштиришнинг барча манбалари ҳисобидан асосий капиталга қарийиб 233,2 трлн. сўм капитал қўйилмалар ўзлаштирилиши режалаштирилган, бунда тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ва кредитларнинг – 7,1 млрд. доллар, давлат кафолати остидаги хорижий инвестициялар ва кредитлар – 2,7 млрд. доллар ўзлаштирилиши режалаштирилди.

Хусусан, 2020 йилда ижтимоий, инфратузилма ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган 2 мингдан зиёд объектлар фойдаланишга топширилиши режалаштирилган: 206 та йирик ишлаб чиқариш қувватлари, 240 та ҳудудий ишлаб чиқариш объектлари, 1,6 мингта ижтимоий ва инфратузилма аҳамиятига эга объектлар.

Демак, мамлакатимизда таркибий ўзгаришлар ва иқтисодий диверсификация қилиш жараёнларининг давом эттирилиши барқарор ва мутаносиб иқтисодий ўсишни таъминлаш, миллий иқтисодий моҳияти рақобатбардошлигини ошириш ҳамда жадал тараққиётга эришишнинг муҳим омили ҳисобланади. Таъкидлаш керакки, дастлабки даврдаги тадқиқотлар хорижий тажрибага нисбатан мослашувчан хусусиятга эга эди. Улар буни ички иқтисодий шароитларига қараб нусха кўчириш мақсадида қайта баҳолашга ҳаракат қилдилар. Ҳозирги кунда ушбу соҳани ечими янгилик эмаслиги ва ягона тармоқдаги корхоналар фаолиятини диверсификация қилиш бўйича етарли амалий тажрибанинг йўқлиги сабабли ушбу муаммони ҳал қилиш долзарб бўлиб қолмоқда.

Сўнгги йилларда ушбу мавзуга бағишланган нашрлар ва илмий мақолалар сонининг кўпайишига қарамай, кўпгина маҳаллий тадқиқотларда диверсификация муаммосига корxonанинг асосий (анъанавий) фаолиятига деярли эътибор берилмайди. Асосий эътибор корxonанинг

ихтисослашув доирасидан ташқарида таъсирга эга бўлиш, бошқа соҳаларда фойда олиш имкониятларини излаш ва амалга оширишга, ривожланиш суръати ва афзал кўриладиган фойда ҳажмига қаратилади. Шу билан бирга, ғарбий тадқиқотчилар (Р. Кунц, Р. Лехман ва М. Паскиер) асарларида таъкидланишича, фақатгина компаниянинг диверсификациялашдаги ваколатлари доирасида корхона ушбу соҳада иш тажрибасига эга бўлган рақобатдош устунликларни амалга ошириши мумкин[18].

Маҳаллий олимларнинг корxonаларни диверсификация қилиш муаммосига бағишланган бир қатор илмий ишлари таҳлили шуни кўрсатдики, улар тўлиқ ҳажмда қамраб олинмайди. Кўпгина тадқиқотларда ҳал қилиниши керак бўлган кўплаб саволлар ва фикрлар кўриб чиқиш доирасидан чиқиб кетди. Шунинг учун ушбу муаммо, айниқса маълум бир соҳадаги корxonалар фаолиятини диверсификация қилиш имкониятлари, уларни амалга ошириш учун диверсификация қилиш стратегиялари ва воситаларини танлашни батафсил ўрганишни талаб қилади. Шу муносабат билан, чет эл давлатлари устувор бўлган диверсификация соҳаларига, биринчи навбатда, корxonанинг асосий йўналишлари билан чамбарчас боғлиқ бўлган ҳудудларга кириб боришга эътибор бериш керак, кейинчалик уни ишлатиш соҳасини кенгайтириш керак.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш мумкинки, диверсификациядан фойдаланиш иқтисодийни такомиллаштириш воситаси сифатида мавжуд ресурслардан фойдаланиш билан боғлиқ ички қарама-қаршилиқлар ва корxonалар фаолиятига таъсир етувчи ташқи омиллар таъсирида юзага келади. Хўш, диверсификациянинг ўзи нима? Унинг моҳиятини белгилаб берувчи услубий ёндашув қандай? Унга берилган иқтисодий таърифлардаги асосий фарқлар нималардан иборат?

«Диверсификация» лотинча (diversificatio) сўзидан олинган бўлиб ўзгариш, ҳар хиллик, бир оз нарсага кўп томонлама, комбинациялашган, кўп тармоқли тус бериш каби маъноларни англатади[20].

Диверсификация жараёнига берилган замонавий таърифлар орасида англиялик иқтисодчилар Бэннок, Бакстер ва Девнслар томонидан келтирилган таърифга эътиборан «диверсификация-бу бирор фирма ёки географик минтақада товарлар ва хизматлар доирасини кенгайтиришдир». Кўрсатиб турибдики, бу таърифда диверсификацияга жараён сифатида қаралиб, асосий эътибор унинг натижасига қаратилмоқда. Уларнинг фикрича, диверсификация жараёнининг зарурияти корxonалар ва фирмалар фаолиятининг анъанавий бозорларда даромадли-

лик даражасининг пасайиши, уларда керагидан ортиқча капитал ёки бошқарув ресурсларининг мавжудлиги, иқтисодий ҳавф-хатар ва корхоналарнинг циклик жараёнларга боғлиқлигини камайтириш билан боғлиқ.

Қуйидаги таъриф бирмунча аниқроқ ва кенгроқ бўлиб, унда диверсификация жараён ва муайян субъектлар томонидан амалга оширилган тадбир сифатида талқин қилинади: «диверсификация — алоҳида олинган корхона ёки конгломерат ёхуд иқтисодиёт томонидан ишлаб чиқариладиган товарлар ва хизматлар турининг ошишидир. Диверсификация иқтисодиётда табиий жараён сифатида рўй беради. Айрим ҳолларда эса бизнес соҳиблари ёки давлат томонидан тор доирадаги маҳсулотларга (айниқса уларга бўлган талаб ўзгарувчан бўлган шароитда) боғлиқ бўлиб қолиш хатарини камайтириш учун амалга оширилади». Ушбу таъриф диверсификация жараёнларини амалга оширишнинг микро ва макро даражаларини қамраб олганлиги билан ҳам диққатта сазовордир. Аммо диверсификацияни шарт қилиб қўювчи сабаблар унда тўлиқ ёритилмаган. Чунки диверсификация фақат тор доирадаги маҳсулотларга боғлиқ бўлиб қолишга барҳам бериш учун амалга оширилмайди.

У янги бозорларни эгаллаш, анъанавий бозорлардаги улушни ошириш, капитал учун янги соҳаларни излаш, ишчи кучини сақлаб қолиш ва бошқа мақсадларда ҳам амалга оширилиши мумкин.

Британиялик Сюзан Мейхью нуқтаи назари ҳам ушбу концепцияга анча яқин. У диверсификацияга «саноат ишлаб чиқаришни кенг доирадаги фаолият турларига ёйиш ва шу орқали фақат бир турдаги маҳсулотта ўта боғлиқ

бўлиб қолмаслик учун қўлланиладиган тадбир» сифатида таъриф беради. У ўз фикрини давом эттирар экан, диверсификациянинг қуйидаги турларини ажратиб кўрсатади[20]:

- горизонтал диверсификация;
- концентрик диверсификация;
- конгломерат диверсификация;
- меҳнат билан таъминлашнинг минтақалар бўйича диверсификацияси;

Машина ёки малакани камроқ мослаштиришни талаб қилувчи маҳсулотлар ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш ва ривожлантириш горизонтал диверсификациядир. Концентрик диверсификация янги бозорларни эгаллаш учун бир маҳсулотнинг ўзини кенгроқ ишлатишдир. Конгломерат диверсификация бозорлар, технология ва маҳсулотлардаги ўзгаришлар туфайли саноат тармоғининг янги соҳаларга ўсишидир.

Трансмиллий корпорациялар турли маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи фирмаларни сотиб олиш орқали диверсификациялашадилар, кўп ҳолларда ишчи кучининг фақат бир саноат тармоғига боғлиқ бўлиб қолиши муаммоси мавжуд. Бу аниқса ихтисослашув даражаси юқори бўлган соҳаларга тааллуқлидир,

Бундай ҳолатда меҳнат билан таъминлашнинг минтақалар бўйича диверсификацияси юз беради. Агар диверсификацияга берилган ушбу таъриф ва унинг шаклларига синчиклаб назар ташласак, улар орасида зиддият борлигининг гувоҳи бўламиз, яъни таърифда «бир турдаги маҳсулотга ўта боғлиқ бўлиб қолмаслик» тўғрисида фикр юритилса, унинг шаклларида нафақат бир турдаги маҳсулот, балки бир турдаги бозор» бир турдаги тармоққа боғлиқликни юмшатиш лозимлиги таъкидланади.

1-жадвал

Озиқ-овқат савдоси корхоналарида хизматлари мақсадли бозорни ўзлаштиришнинг «хизмат-бозор» матрицаси

Хизматлар	Бозорлар	
	жорий бозор	янги бозор
Жорий хизматлар	Бозорга чўқурроқ кириб бориш стратегияси <ul style="list-style-type: none"> • сотишни жадаллаштириш • янги харидорларни қидириш • рақобатчиларни синдириш • товарнинг истеъмол соҳаси кенгайиши 	Бозорни ривожлантириш стратегияси <ul style="list-style-type: none"> • янги бозорлар • янги сотиш ҳудудлари • халқаро бозорлар • товар ишлатилишининг янги соҳаларини тузиш
Янги хизматлар	Хизматларни ривожлантириш <ul style="list-style-type: none"> • ўз кучи билан янги товар ишлаб чиқариш • битимларни ривожлантириш • лицензия • маҳорат билан айирбошлаш 	Диверсификация <ul style="list-style-type: none"> • горизонтал • вертикал • концентрик

Манба: Муаллиф ишланмаси.

Озиқ-овқат савдоси корхоналарида хизматларни диверсификациясининг мақсади истеъмолчиларнинг хизматларни афзал кўриш, алоҳида бозор ёки бозор сегменти хусусиятларини ҳисобга олиш орқали хизматларни жалб этувчанлигини ошириш, уни рақобатбардошли-

гининг ўсиши ҳисобланади. Озиқ-овқат савдоси корхоналарида хизматлар инновацияси янги хизматларни ишлаб чиқиш ва қўллашни кўзда тутиб амалга ошириш шакли бўйича хизматлар дифференциацияси ва хизматлар диверсификациясига бўлинишини кўрсатади.

Озиқ-овқат савдоси корхоналарида хизматлари борасида олиб борилган маркетинг тадқиқотларимиз натижалари мақсадли бозорни ўзлаштириш йўллари қидиришда муқобил стратегияларни аниқлаш учун И. Ансофф томонидан 1966 йилда таклиф этилган “товар-бозор” матрицасидан фойдаланган ҳолда хизматлар соҳасида “хизмат-бозор” матрицасини шакллантириш мумкинлигини кўрсатди. Бу 1-жадвалда кўрсатилган.

Жадвалга кўра, фирма афзаллиги ўсиш манбаларини ўзлаштиришнинг 4 та асосий стратегиялари бўлиши мумкин:

1. Бозорга чуқурроқ кириб бориш стратегияси.
2. Товарни такомиллаштириш стратегияси
3. Бозорни ривожлантириш стратегияси.
4. Диверсификация.

Хулоса ва таклифлар. Юқоридагиларни умумлаштириб, қуйидаги постулатларга асосланиб, озиқ-овқат савдоси корхоналарида хизматларни диверсификация қилиш билан боғлиқ бир қатор муаммоларни ҳал этиш хусусида таклифларни тақдим этамиз:

- озиқ-овқат савдоси корхоналарида хизматларни ривожлантиришда (уларнинг кўп функционаллиги ва янги фаолият турлари), бир томондан, фойдаланилмаётган ресурс захираларини (амортизация фондларини модернизациялаш) иккинчи томондан эса, бозордаги барқа-

рор талабни (озиқ-овқат, барча турдаги хизматлар) ҳисобга олган ҳолда чуқур ва самарали диверсификация ўзгаришларини амалга ошириш заруриятидан келиб чиқиб таркий ислохотларнинг кўламини кенгайтириш;

- озиқ-овқат савдоси корхоналарида хизматларни диверсификациялашнинг ташкилий ва иқтисодий асосларини ўрганиш, унинг бир тармоқли фаолиятдан кўп тармоқли янги турдаги фаолият йўналишларини ривожлантириш – келажакда соҳада мультитипликатор самардорликка эришиш имкониятини яратиш;

- озиқ-овқат савдоси корхоналарида хизматларни диверсификациялаш вужудга келадиган ўзгаришлар ўз навбатида ташкилот ва бошқарувдаги муаммоларни бартараф этиш, шунингдек, ахборот ва инфратузилмани қўллаб-қувватлашни, шу жумладан консалтинг, соҳа да кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш.

Мухтасар айтганда, озиқ-овқат савдоси корхоналарида хизматларни диверсификациялаш натижасида хизматлар соҳасида иқтисодий фаолиятнинг турли шакллари ва турлари яратилади, мамлакатимизнинг табиий ва меҳнат ресурс салоҳиятидан оқилона фойдаланилади. Республика шаҳар ва қишлоқ аҳолисини иш билан таъминлаш ва унинг турмуш даражаси, яшашининг сифат кўрсаткичларини яхшилаш имкониятларини яратади.

Манба ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Фридман А.М. Экономика предприятий торговли и питания потребительского общества. М.: «Дашков» 2008. с 625.
2. Ефимова О.П. Экономика общественного питания. Минск. Новое знание, 2008.с.348.
3. Раццкий К.А. Экономика предприятия. Учебник. - М.: ИВЦ «Маркетинг». 2003. с.683.
4. Пиваваров К.В. Планирование на предприятии.-М.: «Дашков и Ко» 2006. с.245.
5. Бычков В.Г., Ходарова З.С. Общественное питание: итоги и перспективы. - М.: «Экономика». 1984. - с. 239.
6. Емельянова Т.В. Экономика общественного питания - Минск. Высшая школа. 2003.
7. Қудратов Ғ.Х., Пардаев М.Қ, Абдукаримов Б.А. Сервис ривожли - аҳолининг бандлигини таъминлаш ва фаровонлигини ошириш омили. Рисола. Т.: «Fan va texnologiya», 2007. - 28
8. Қудратов Ғ.Х., Мирзаев Ҳ.Ж., Пардаев М.Қ. Агросервиси ривожлантиришнинг асосий йўналишлари. Рисола. Т.: «Fan va texnologiya», 2007. - 16 б.
9. Пардаев М.Қ., Исроилов Ж.И., Ғаппаров А.Қ. Хизмат кўрсатиш соҳасида иқтисодий таҳлилни такомиллаштириш муаммолари. Рисола. Самарқанд. “Зарафшон”, 2009. - 66 б.
10. Иватов И. Ресторанное хозяйство в туристической сфере. Учебное пособие - Т.: ТГЭУ, 1998. - с. 131., Савдода маркетинг фаолияти. Монография. Т.: ТДИУ, 2004.
11. Мухаммедов М.М. и др. Экономика торговли. Самарқанд. 1998. с. 282
12. Сафаров Б.Ж. Ўзбекистон чакана савдосида бозор тизимларининг шаклланиши ва уларни тартибга солиш: иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун диссертация автореферати. - Т.,ТДИУ, 1998. - 21 б.
13. Тухлиев И.С. ва бошқалар Туризмни режалаштириш. Дарслик. Т.: «Иқтисод-молия», 2010.-264 б., Туризм асослари. Ўқув кўланма. Самарқанд. 2010.
14. Асланова Д.Х. Трудоёмкость продукции общественного питания и резервы её снижения: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. - Киев. 1992.-с. 20.
15. Абдуллаев Ё.А. Статистиканинг умумий назарияси. Дарслик. Т.: «Ўқитувчи», 1993.- 240 б., Бозор иқтисодиёти асослари. Т.: - «Меҳнат», 1997. - 432 б., Макроиқтисодий статистика. - Т.: «Меҳнат», 1998. - 382 б., Статистика назарияси. - Т.: «Меҳнат», 2000.- 448 б., Кичик бизнес ва тадбиркорлик асослари. -Т.: «Меҳнат», 2002. - 215 б.
16. Йулдошев Н. Савдо корхонаси иқтисодиёти.-Т.: ТДИУ. 2005. - 164 б.
17. Абдукаримов Б.А. Ички савдо иқтисодиёти. - Т.: «Фан ва технология», II том 2008.- 224
18. Куңз Р.М. Диверсификация стратегияси ва корхона муваффақияти // Бошқариш назарияси ва амалиёти муаммолари. - 1994. - № 1, б. 96 - 100.
19. Паскуиер М. Диверсификация васамарадорлик // Менежмент назарияси ва амалиёти муаммолари. - 1994 й., № 1. - с. 79-82.
20. Словарь иностранных слов, М, "Славянский дом книги", 1998. - 509 с.
21. Ўзбекистон Республикасида саноат ишлаб чиқариши . 2019-йилда Ўзбекистон Республикасиси учун 2019 йил учун Статистик тўплами. - 5.с.
22. The Penguin Dictionary of Economics (GrahamBannock, R.B. Baxter and Emlen Davis), - 1998. -p. 168.